
ERON, AFG'ONISTON VA HINDISTONDA TEMURIYLAR DAVRI ARXITEKTURASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7812410>

O'rinboyev Shakarboy Eliboyevich

SamdaQU " Tasviriy san'at" kafedrası katta o'qituvchisi

Nazarova Dilshoda Mustafaevna

SamdaQU " Tasviriy san'at " kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya.

Mazkur maqolamda Eron, Afg'aniston, Hindiston kabi davlatlarni qadimiy sivilizatsiya davrida rivojlanib kelgan arxitekturasi haqida qolaversa, bu davr madaniyati va arxitekturasi o'z ahamiyati va xususiyatlari bilan alohida ajralib turganligi, iqtisodiy jihatdan ushbu davlat juda keng savdo aloqalari va hunarmandchilikning rivojlanishi, shaharlar qayta qurilishi va kengaytirilishi bilan bog'liq bo'lib, buning natijasida arxitekturada misli ko'rilmagan yutuqlarni qo'lga kiritganligi, Bu mamlakatlarda Temuriylar davrida yirik me'morlar va qurilishlar bunyot etilganligi haqida ma'lumotlarga ega bo'lasiz.

Kalit so'zlar.

Arxitektura, qurilish, Eron, Afg'aniston, Hindiston, Amir Temur, imperiya, masjid, madrassa, me'morchilik, gulganch, koshin, gumbaz, peshtoq, arxitekturaviy kompozitsiya, Boburiylar, Toj Mahal maqbarasi.

Eron va Afg'onistonda XIV-XV asrlar Temuriylar madaniyati va arxitekturasi davri hisoblanadi. Bu davr madaniyati va arxitekturasi o'z ahamiyati va xususiyatlari bilan alohida ajralib turadi. Siyosiy jihatdan ushbu davrda Amir Temur 1370-yilda Movarounnahr mutloq hokimligini egallab, keyinchalik boshqa davlatlarni zabt etib, Kichik Osiyodan to Hind daryosi bo'ylarigacha cho'zilgan imperiyaga asos solingan edi. Iqtisodiy jihatdan ushbu davlat juda keng savdo aloqalari va hunarmandchilikning rivojlanishi, shaharlar qayta qurilishi va kengaytirilishi bilan bog'liq bo'lib, buning natijasida arxitekturada misli ko'rilmagan yutuqlarni qo'lga kiritish bilan xarakterlanadi. Temuriylar davrida yirik me'morlar va qurilish ustalari asosan markaziy shaharlarda jamlanib, turli bino va inshootlar qurilishini amalga oshirdilar.

Arxitekturaviy yodgorliklarda saqlanib qolgan yozuvlar ularning nomlarini bizgacha yetkazishdi. Masalan, Mashhad shahridagi Masjidi Shoh me'mor Ahmad

ibn Shamsiddin tomonidan, Imom Rizo maqbarasi me'morlar Abdullo va Shams Baysunqori tomonidan qurilganligi va bezatilganligi ma'lumdir. Temuriylar davri arxitekturaviy kompozitsion shakllari birinchi navbatda ishlatiladigan qurilish ashyolari va usullariga bog'liq edi. Ommaviy qurilishda paxsa devorlar bilan bir qatorda yog'och sinchli, ya'ni «cho'bkori»dan ham keng foydalanilgan.

Mahobatli arxitekturada esa pishiq g'isht, marmar va boshqa qimmatbaho toshlardan 71 foydalanilgan. Bog'lovchi sifatida loy bilan bir qatorda ganchdan ham keng foydalanilgan. Turli xildagi bezaklar uchun esa tabiiy bo'yoqlardan tayyorlangan turli ranglardagi koshinlardan foydalanilgan. Bezaklar ichida o'zining sifati bilan «koshin-burish» turidagi usul alohida ahamiyat kasb etadi. Bino va inshootlar ichki bezatilishida «gulganch» va «kundal» texnikasidagi ishlar keng tarqaladi. Arxitekturaviy kompozitsion shakllar tarixiy an'analar asosida gumbazli va ravoqli qurilmalar bilan bog'liq edi. Gumbazlar va ravoqlar orasidan esa asosan uch yoki to'rt markazdan yasaluvchi nayzashakl turlari keng tarqaladi.

Bundan tashqari, «balxiy» va o'zaro kesishuvchi ravoqlarga asoslangan gumbazlardan ham foydalanilgan. Temuriylar davri me'morlari binolar yopilmasini bajarishda bir qancha yangiliklar kiritishadi. Shulardan biri «linga-zarba» bo'lib, u o'zaro kesishuvchi ravoqli qurilmaga asoslangan. Bu qurilmaning ishlatilishi gumbazlar diametrini (xonalar o'lchami bir xil bo'lgan holda) qariyb ikki martaga qisqartirish imkoniyatini yaratdi. Buning natijasida esa mahobatli imoratlar sahnini yanada kengaytirish va bino ichki fazosidan unumli foydalanish imkoniyati yaratildi.

Bu qurilmaning yaratilishi me'mor Qiyomiddin Sheroziy nomi bilan bog'liq bo'lib, birinchi marta usto bu qurilmani Hirotdagi Gavharshod maqbarasida qo'llagan. Umuman olganda, bu davrda oldindan qo'llanib kelingan bir qancha arxitekturaviy kompozitsion shakllar ishlatilib, ammo ularga yangicha badiiy obrazlar va sifatlar berilgan. Masalan, bu davr peshtoqlari oddiy kirish darvozasidan farqli ravishda, ko'pchilik imoratlarda asosiy kompozitsion urg'u, kirish ayvonining badiiy ifodalanish vositasiga aylanadi.

Peshtoqlariga ikki yon burj – minoralar qo'shib, tepa qismi esa ravoqli tokchalar bilan to'ldirilgan. Peshtoqlar yuzasi turli ranglardagi koshinlardan bajarilgan o'simlikshakl va geometrik girihlar bilan bezatilgan. Gumbazlar ham asosiy arxitekturaviy kompozitsion shakllardan bo'lib, Temuriylar davrida ularning ahamiyati yanada ortadi. Gumbazlar shakli va o'lchamlari nafislashib, ularning uyg'unlashtirish darajasi yanada rivojlanadi.

Bu davrning to'sin ustunli qurilma va shakllari ham alohida e'tiborga molikdir. Yog'ochdan bajarilgan ushbu arxitekturaviy shakllar mahobatli imoratlar bilan bir qatorda ommaviy xalq arxitekturasida ham keng tarqalgan. Yuqorida keltirilgan arxitekturaviy kompozitsion shakllarning turli tarkiblari birgalikda ishlatilishi bino va inshootlarning quyidagi turlarini hosil qilgan:

Markaziy-gumbazli imoratlarda gumbazii xona asosiy bino bo'lib, bu turda asosan maqbara, masjid va xonaqohlar hamda chorsu va toqilar bunyod etilgan. Hovlili imoratlar turi asosan madrasa va karvonsaroylar qurilishida qo'llanilgan. Ustunli, ayvonli tur asosan mahalla masjidleri va bozor timlari qurilishida foydalanilgan. Hovlili-gumbazli tur asosan juma masjidleri va qasrlar qurilishida ishlatilgan. Ko'p gumbazii majmualar turi esa asosan maqbaralar ansambli va rabotlar, ba'zi hollarda masjidlar ansamblida qo'llanilgan.

Masjidlar musulmon davlatlarida alohida ahamiyatga molikdir. Mahalla va guzar masjidleri asosan turarjoy mavzellarida qurilgan. Juma va jome' masjidleri butun shahar aholisi uchun qurilgan bo'lib, namozgoh va musallah masjidleri esa Ramazon va Qurbon hayitlari uchun mo'ljallangan. Mashhad shahridagi Gavharshod masjidi 1405-1406-yillarda qurilgan bo'lib, mahobatli hovlili-gumbazli imorat turidir.

To'g'ri burchakli to'rtburchak bo'ylama o'q bo'yicha kirish peshtoqi va uning ro'parasidagi gumbazii va yirik peshtoqli maqsura joylashgan. Mashhad shahridagi Masjidi Shoh ham o'zining mahobatli shakli va kompozitsion tuzilishi bilan ajralib turadi. Bu masjid 1451-yilda qurilgan bo'lib, shu nomli maqbara bilan majmuani tashkil qiladi. Tabriz shahrida 1465-yilda qurilgan Masjidi Kabud o'zining kompozitsion tuzilishi va bezaklarining boyligi bilan xarakterlanadi. Temuriylar davrida oliy diniy va dunyoviy bilimlar markazi -madrasalar qurilishiga ham katta e'tibor beriladi. Bu davrda madrasalar arxitekturasi to'liq shakllanib, uyg'unlashgan imorat turini hosil qiladi. Madrasalar darsxona va hujralari to'g'ri to'rtburchakli ichki hovli atrofida bir yoki ikki qavatli qilib qurilgan.

Hirot shahrida 1410-1411 -yillarda qurilgan Shohrux madrasasi o'z davrining eng yirik va hashamatli imoratlaridan sanalgan. Hirot shahrida buyuk mutafakkir va shoir Alisher Navoiy tomonidan ham bir necha madrasa va boshqa imoratlar qurilgan. Jumladan, nihoyatda ziynatli «Ixlosiya» madrasasi va xonaqohi, «Shifoia» va «Safiya» nomli shifoxona hamda hammom binolari Alisher Navoiy boshchiligida qurilgan. Temuriylar davrida maqbaralar qurilishi ham nihoyatda rivojlanadi. Bu davrda asosan bir necha xonadan iborat bo'lgan, murakkab

kompozitsiyali maqbaralar shakllanadi. Hirot shahrida XV asrning II yarmida qurilgan Shahzoda Abdullo maqbarasi shular jumlasiga kiradi. Hirotidagi Gavharshod maqbarasi ham murakkab hajm-fazoviy tuzilishi va bezaklarining bejirimligi bilan ajralib turadi.

Arxitekturaviy ansambllar yaratish san'ati Temuriylar davrining yirik yutuqlaridan hisoblanadi. Hirot va Isfaxonda, Sheroz va Tabrizda muhtasham imoratlardan iborat arxitekturaviy ansambllar yaratilgan edi. Arxitekturaviy ansambllar orasida eng ko'p tarqalgani bu «qo'sh» turidagi ansambl bo'lib, unda mahobatli imoratlar peshtoqlari bilan biri ikkinchisining ro'parasida joylashtirilgan. Ansamblning yana bir turi ikki alohida turuvchi imoratlarni ochiq hovli yordamida birlashtirish bo'lib, Hirotidagi Gavharshod madrasasi va musallosi bunga misol bo'la oladi. Ansamblning yana bir turi bo'ylama o'q bo'yicha yo'naltirilgan kompozitsiya asosida shakllangan. Hirotidagi Xiyobon ansambli va savdo rastalarining joylashtirilishi bunga misol bo'ladi.

Mir Alisher Navoiy tomonidan Hirotidagi Injil nahri bo'yida bunyod qilingan ansambl Gavharshod ansambli bilan uyg'unlashib, nihoyat darajada go'zal makonga aylangan. Hirotning ushbu qismida bog'lar bilan o'ralgan qasrlar ham joylashgan. Hirotidagi bog'lardan, ayniqsa, Navoiyga qarashli Bog'i Puli Sangkashon va Bog'chai Shavqiya, Shohrux tomonidan kengaytirilgan Bog'i Baland va Bog'i Safed hamda Husayn Boyqaro asos solgan Bog'i Naqshi Jahonoro va Bog'i Chamanoro ajralib turadi. Bog'lar odatda baland devorlar bilan o'ralib, «chorbog» shaklida yaratilgan. Chorbog' to'rt qismdan iborat bo'lib, asosiy xiyobon oxirida imorat qurilgan. Imorat oldida sufali peshgoh va favvorali hovuz qurilgan. Alisher Navoiy boshchiligida bog'larning tuzilishiga bag'ishlangan «Irshod va Zira» asari Hirotida nashr qilinib, unda XV asr bog' san'atiga oid ma'lumotlar berilgan.

Osiyoning janubiy qismida – Hindiston yarim orolida qadim zamonlardan boshlab o'ziga xos madaniyat va arxitektura shakllangan. Hindistonda feodal munosabadari milodiy IV–V asrlarda to'liq shakllanadi. Bu munosabatlar shakllanishi buddizm dini tarqalishi bilan ham bevosita bog'liq edi. XII-XIII asrlarda Hindistonning shimoliy hududlari turkiy xalqlar tomonidan zabt etiladi va islom dini keng tarqaladi. XV–XVI asrlarga kelib Temuriylar tomonidan yarim orolning qariyb barcha hududlarida (Janubiy qismdan tashqari) islom feodal davlatlari tashkil topadi. Ayniqsa, bu borada Dehli sultonligining tashkil topishi katta ahamiyatga ega edi. Shu davrda Eron va O'rta Osiyo arxitekturasi ta'siri ostida Hindistonda peshtoqlarga ega gumbazli binolar, ravoqli qurilmalar va baland minoralar keng tarqaladi.

Masjidlar, madrasalar va maqbaralar qurilishi bilan bog'liq holda gumbazli va baland peshtoqli bino turlari qurilishi avj oladi. Feodal hukmronlar yaxshi himoyalangan qal'alar qurilishiga katta e'tibor berishadi. Bu borada Siri, Jahonobod, Firuzobod kabi Dehli sultonligi davrida qurilgan qal'alarni misol qilib ko'rsatish mumkin. 1479-yilda Qutb va Din Oybak tomonidan islom dini o'rnatilishi ramzi sifatida qurilgan Qutb minor o'zining 72,5 metrlik balandligi bilan Hindistondagi eng baland imoratlardan hisoblangan. Qutb minor bilan birgalikda qurilgan Quvvat al-Islom masjidi ham eng birinchi islom yodgorliklaridan edi. Keyinchalik ushbu majmua kengaytirilib, Intilish maqbarasi (1235), Ali Darvoza va yana boshqa imoratlar qurilishi amalga oshirildi. 1526-yildan boshlab Hindistonda Boburiylar hukmronligi boshlanib, qariyb 250 yil davom etadi.

Boburiylar davri arxitekturasi asosan O'rta Osiyo arxitekturasi an'analari asosida rivojlanib, shu bilan birga, bir qancha o'ziga xos xususiyatlar kasb etadi. Humoyun maqbarasi Boburiylar tomonidan qurilgan ilk imoratlardan hisoblanadi. 1556-yilda qurilgan maqbara tarhi kvadrat shaklida bo'lib, baland gumbaz bilan yopilgan. Binoning 75 to'rt tarzi ham bir xil shaklda bo'lib, ravoqli peshtoqlardan iborat. Maqbara atrofida «chorbog»_ usulida bog' tashkil qilingan.

Umuman olganda, Bobur bog'lari Hindistonda Movarounnahr bog' san'ati tarqalishiga asos soldi. Bu borada Sikandradagi Akbarshoh maqbarasi atrofida bunyod qilingan chorbog' (1604-1613), Lahor shahrida tashkil qilingan Shalimor (1633-1642) bog'i va boshqalarni ko'rsatib o'tish mumkin. Boburiylar davrida qurilgan qal'alarga misol qilib Dehlidagi 1638-yilda qurilgan va hozirda Qizil Fort nomi bilan mashhur qal'ani ko'rsatish mumkin. Bu qal'a Shoh Jahon tomonidan o'z poytaxtini Agra shahridan Dehliga ko'chirishi munosabati bilan qurilgan edi. Haydarobod shahrida 1591-yilda qurilgan Chorminor darvozasi eng muhtasham imoratlardan hisoblanadi. Imorat to'rt tarzi peshtoqlar bilan bezatilib, to'rt burchakda baland minoralar qurilgan. Peshtoqlar ostidan shaharning to'rt asosiy ko'chasini birlashtiruvchi ravoqli yo'laklar joylashgan. Shoh Jahon sevimli xotini Mumtozbeim vafotidan keyin Movarounnahr, Eron va Hindistondagi barcha mashhur me'mor va ustalarni yig'ib, ulkan maqbara qurishga qaror qiladi. 1632-1654-yillarda qurilgan Toj Mahal maqbarasi Boburiylar davri arxitekturasining eng yuksak namunasi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullaev N. «San'at tarixi», T. 1 ,T. 1987y.
2. Qodirova T. O'zbekistonning zamonaviy me'morchiligi. O'quv qo'llanma. T. 1995,
3. Zohidov P.SH. Me'mor olami. T. -1996.
4. O'zbekiston san'ati (1991-2001 i.y.). T. SHarq, 2001 y.
5. Abdullaev N. «San'at tarixi», T. 2, T. 2002y. (darslik)
6. Qodirova T. O'zbekistonning Istiqlol yillari me'morligi. T., 2004y.
7. Muhsin X. Arxitektura tarixi. O'quv qo'llanma. T., 2004 y.
8. Abdullayeva N. —San'at tarixi T: 2006 y.
9. Arxitektura va qurilish jurnali, № 3,2006 y.
10. Кадырова Т.Ф. Пути архитектурного возрождения Узбекистана за XX – nach. XX1 vv. Monografiya. T., 2007
11. Po'latov X. —Shaharsozlik tarixi T: 2008 y. 21.Tolipov A., San'at tarixi. O'quv qo'llanma. TAQI, qo'lèzma 2000 y.
12. O'rolov A.S. – memoriy shakllarni uyg'unlashtirish va bezash. Samarqand 2003y.
13. Ziyaev A. Kompleks Xazrati Imam v Tashkente. T.2008. 87
14. Qadimgi dunè va O'rta asrlar arxitekturasi tarixi. Ma'ruzalar matni. SamDAQI. 2000y.
15. Blabadskiy V. «Arxitektura Drevnego mira» M. 1938 g. 26.Miryusupova M.X. —Uyg'onish davri arxitekturasi